

NOVOPRONAĐENI DOKUMENTI DUBROVAČKOG ARHIVA

1.

U Državnom arhivu Dubrovnika pronađeno je više dokumenata, starih nekoliko stotina godina, pisanih hebrejskim i španjolsko-jevrejskim pismenima, kojima se služe Sefardi na Balkanu od dolaska u ove krajeve iza izгона iz Španije.

Iako nemaju politički značaj, jer se odnose više na privatno-pravne, poslovne i porodične odnose, ili su vjerskog karaktera, izniječemo nekoliko kratkih i značajnih napomena o njima poradi interesantnosti sadržaja, načina i oblika kojim su pisani, jezika kojim su se služili i političkih i ekonomskih prilika iz vremena kada su sačinjeni.

Da bi se njihov značaj i sadržaj bolje razumio, navešćemo nekoliko napomena o prilikama iz vremena u kojem su sačinjeni.

Prema navodima profes. Jorja Tadića, autora knjige „Jevreji u Dubrovniku“, izdaje „La Benevolencije“ u Sarajevu, 1937 g., prvi Jevreji pojavljuju se u Dubrovniku već u XIV vijeku, ali značajnu ulogu u privrednom životu toga grada počinju igrati istom u XVI i XVII. vijeku, kada je Dubrovnik odigrao svoju najznačajniju političku i privrednu ulogu. To je vrijeme u kom su se u Sredozemnom i Jonskom Moru bili rasplamsali veliki ratovi između hrišćanskog zapadnog svijeta i osmanlijskog istočnog carstva, koje je naglo nadiralo sa Istoka do u srce Evrope. U nastalim ratovima između Istoka i Zapada — razumljivo da su sve privredne veze između ta dva svijeta morale biti prekinute, iako su po svojim ekonomskim snagama i uslovima bila to područja, koja su se međusobno nadopunjavala.

Zapad — u koji su se ubrajale tada moćne države kao: Papska država, Napulj, Mletačka republika na Apeninskom poluostrvu, te Novara, Portugal i druge manje države na Pirinejskom poluostrvu, a dalje na sjever Francuska, — bio je ispunjen mržnjom na sve ono što nije bilo rimokatoličko. Te države progonile su sve nekatoličke elemente u koje su ubrajale u prvome redu Jevreje, Marane, Arape i Turke.

Turska je bila u tim vremenima moćna i snažna carevina, sa snažnom i dobro organizovanom vojnom silom u snažnom nadiranju ka Zapadu, te je za hrišćanski svijet predstavljala stalnu opasnost. Nasuprot Osmanlijskom carstvu na Istoku, Papska država bila je stožer hrišćanstva i organizator svetih alijansi — svetih liga protiv Turske. Ali i pored političke i vjerske razdvojenosti i razmimoilaženja, ta dva udaljena svijeta putem trgovine i prometa nalazila su mogućnosti za razmjenu dobara koja su jednom preticala a drugome manjkala.

Sama Dubrovačka republika vodila je tada vrlo pametnu politiku neutralnosti, jer je u svome zaleđu imala moćnu osmanlijsku državu i zato izbjegavala svaki oružani savez sa Zapadom. Takva politika donosila je ogromne koristi njenom stanovništvu. Čim bi morski putevi, koji su inače jeftiniji i brži usled ratova bivali prekinuti, posredovanje Dubrovačke republike postajalo je neophodno u razmjeni dobara ili bar kao utovarna i istovarna luka. Sam grad Dubrovnik, situiran vrlo povoljno na zapadnoj strani Balkanskog poluostrva, u neposrednoj blizini jednog i drugog tabora, a po strani ratnih glavnih područja koja su bila daleko južnije, da bi u miru mogao koristiti svoju posredničku ulogu, plaćao je sultanima godišnje danke. Postojanje samostalne Dubrovačke republike bilo je u interesu i samog Osmanlijskog carstva, kojemu su bile neophodne veze sa ostalim državama u Zapadnoj Evropi. Dubrovnik je za svoju posredničku ulogu, kupujući i prodavajući robu jednom i drugom taboru, ili budući da je njegova luka služila obim stranama kao tranzitna luka, iz tog naslova ubirao visoke carinske takse, imao ogromne prihode i bogatio se.

Ako spomenemo da je katolički Zapad u svojoj mržnji na sve ono što nije bilo zadojeno rimokatoličkim duhom, izagnao Jevreje koncem XV. vijeka iz Španije (Ferdinand I i Izabela Kastiljska) i da su početkom XVI vijeka slijedili taj primjer u istome cilju i ostale katoličke države samo da se domognu imovine Jevreja, koji su bili dospjeli do visokog kulturnog i materijalnog položaja, biće nam shvatljivo koliko je za te jadne prognanike bilo važno da dođu u jednu državu koja će ih rado primiti i osigurati život te im omogućiti ekonomski opstanak. Ta je država bila — od hrišćanskog svijeta toliko omraženo — Osmanlijsko carstvo, koje je vidjelo u Jevrejima visoko-kulturni i radni elemenat. Privrednom životu zemlje Jevreji su mogli samo koristiti a nikako škoditi. Odlaskom Jevreja iz napuštenih zemalja, te su države gubile na produktivnom elementu, a zemlje useljenja su imale koristi. Čim su se Jevreji u većim skupinama doselili na Balkan, a uglavnom su dolazili preko Soluna i postepeno se širili prema unutrašnjosti, a manjim dijelom preko Dubrovnika, odmah su osjetili da se u razmjeni dobara između Istoka i Zapada može naći egzistencija. Tako su Jevreji u privrednom razvoju Dubrovnika u toku procvata i uspona Dubrovačke Republike odigrali značajnu ulogu. Otuda i mnogo istorijskih podataka o životu i djelovanju Jevreja u Dubrovniku, o osnivanju

i postojanju jevrejske opštine, o slavnim imenima te opštine, unatoč povremenih neprilika i izгона, o čemu je mnogo i opširno pisao prof. Jorjo Tadić u navedenoj knjizi.

Postavlja se pitanje kako je došlo do toga da su i pisma privatnog karaktera, pisana na španjolskom žargonu, protokolirana u Državnoj arhivi Dubrovnika. Još se jedno pitanje nameće i to kako su neka od tih pisama mogla biti pisana na španjolskom — žudio espanjol jeziku, kada su bila upućivana na visoke državnike ili državnu upravu i imala politički značaj. Možda nije isključeno da je na istaknutim položajima u državnoj službi bilo jevrejskih ličnosti, ili jevrejskog porijekla sa poznavanjem španjolskog žargona, kojima su se služili samo Jevreji doseljeni iz Španije, ili su se ti državni organi služili tumačima kod čitanja.

Prelazeći na kratku ocjenu pojedinih od pronadenih pisama izniječemo nekoliko značajnih pojedinosti iz sadržaja, forme i jezika. Ima ih u svemu šest.

Od tri akta, pisana na hebrejskom, dva su karakteristične potvrde, a treći jedna posveta vanrednog i skladnog oblika, vjerovatno, minijatura jednog „Paroheta“, sa bezbroj citata iz Psalama Davidovih i Petoknjžja Mojsijevih i tekstualnom posvetom darovaoca.

1) Jedna potvrda pisana na hebrejskom, krupnim i jasnim kvadratnim slovima, odnosi se na očitovanje izdato od strane jednog uglednog rabina o prijemu novca — poslatog od J i c h a k a Z e e v i a — poslanika — šaliaha iz grada C o s t u (kako su zvali Jevreji Carigrad — kratica od Constantinopola). Taj šaliah Jichak Zeevi nalazio se je vjerovatno na putu po jevrejskim opštinama u Galutu i kupio priloge za Jerušalajim i vjerske ustanove u Palestini. Potvrdu je izdao neki A v r a m B e n Č e k i t o u Jerušalajimu 4. nisan 5524 g ili 1764 t. j, stara je 188 godina. Pored prijema novca u potvrdi se navodi prijem i jedne zatvorene kasete poslate također u istome cilju od jednog drugog šaliaha uglednog P a h a m i n B a d ž i j a, posredovanjem istog dubrovačkog kapetana. Iz te potvrde proizilazi da su Jevreji vijekovima slali priloge za održavanje jevrejskih vjerskih ustanova i družina u raznim mjestima Palestine, te da su se služili u tadanjim nesigurnim vremenima — brodovima i kapetanima Dubrovačke republike, koji su uživali visok ugled i povjerenje, te se novac iz Carigrada slao zaobilaznim putem preko Dubrovnika, umjesto izravno-bržim, ali nesigurnijim putem. Interesantno je kako se u potvrdi navodi detaljno naziv svake vrsti novca, tako 103 groša i 44 zeriza te 3 lava ispravna i mjerena, što opet ukazuje na ambleme zlatnog novca Mletačke republike (lav — grb — na zlatnom novcu) i da se zlatni novac radi visoke vrijednosti ispitivao u pogledu ispravnosti i težine.

2) Druga potvrda pisana na hebrejskom, krupnim kvadratnim pismenima, odnosi se na očitovanje izdato od nekog A v r a m a K a r a s a ili T a r a m a (potpis je vrlo nejasan) dana 18 ijara 5559 odnosno 23/V. 1799 (stara 153 g) jednom kapetanu broda iz Du-

brovnika, koji je pretrpio brodolom. Potvrda se izdaje na spasene i preuzete stvari i primalac se obavezuje da ih preda neokrnjene vlasniku stvari ministru — velikom beju Tripolisa. Navode se detaljne količine pojedinih stvari, tako: 10 sanduka kane iz Šcupa — što bi najvjerojatnije trebalo da se odnosi na cimet iz Skoplja (kane-kanela na španjolskom znači cimet, tim više jer se navode i količine u šipkama, a poznato je da cimet u trgovini dolazi u šipkama i samljeven). Oznaka iz „Šcupa“ naziv je za grad Skoplje, jer se ranije zvalo Iskrip, Išcup. (Nadimak „Šcuplija“ — doseljenik iz Skoplja, dobio je poznati bogataš sarajevski Šcuplija Salom, jer je došao iz Skoplja). Zanimljivo je da se u toj potvrdi navodi iza svakog napomena državnog imena ili koje druge ugledne strane ličnosti, — dodatak — jara — što na hebrejskom označava kraticu od jara odo — neka se veliča njegov ili njen ugled. Iza potpisa samog Avrama Tarama (Karasa) stoji oznaka od 2 slova: S. T. — što znači — sefaradi taor — sean tean — ili čisti sefard, t. j. potiče od sefarada koji ne predoše u hrišćanstvo, za razliku od Marana, koji su u časovima životne opasnosti, vjerovali da će za stalno spasiti život i imanje. Takvu kraticu od dva slova susrećemo više puta u pronađenim pismima.

3) Najzanimljiviji akt pisan na hebrejskom jeziku, mogao bi se po obliku i po citatima označiti kao izvezeni ornamentski lik jednog „paroheta“ pred dverima u hramu. Citati se na ornamentu prostim okom uopšte ne vide, nego istom detaljnijim pregledom, lupom, mogli su se pročitati na raznim geometrijskim likovima i obrisima i pružnim i elipsanim crtama izabrani citati iz Svetog pisma. Od vremena kada je na ovom aktu napisana posveta ima 109 godina, ali njegov značaj sigurno nije toliko u starosti, koliko u ljepoti forme, biranim citatima koji sintetizuju službu darovaoca sa citatima Nauke iz Svetog pisma i veličajući Znanje Tore, svoje sveštenske službe, i sva svjetovna dobra, završava da se kruna svih ljepota nalazi u Kruni dobrog glasa: Tri akta pisana na španjolskom jeziku su sledeća:

4) Pismo koje je upućeno od nekog Elija u Consorti drugom Vajči Paskali. Već sam naslov pisma kao i sadržaj ukazuje na okolnost da se ovdje radi o izvještaju trgovačkog agenta svome principalu, a pismo je pisano iz grada No-Anmona (ili Aleksandrije) u Egiptu, kako su Jevreji nazivali taj grad na hebrejskom. Zanimljivo je da pronađeno pismo ne nosi u datumu oznaku godine, nego samo dana i mjeseca: 3 rahamim, pa se starost pisma ne može sa sigurnošću odrediti. Pismo je vrlo interesantno po sadržaju. Pisac pisma je Jevrejin, jer se potpisuje kraticom S. T. = sefarad; taor = čisti sefarad, (ne potiče od Marana), dok je naslovnik pisma — njegov principal — po svoj prilici nejevrejin. Uz ime i prezime njegovo: Vajco Paskali stoji dodatak „Nero“, kraticu koju stavljaju kod nejevrejskih uglednih ličnosti i državnih organa, a znači: Neka ga Bog poživi odnosno veliča njegov ugled.

U pismu se izvještava o situaciji tržišta u No-A mon u sa raznom robom i sa mogućnošću zakupa jednog broda za prevoz robe. Pismo je dosta tajanstvenog i povjerljivog karaktera i izgleda da je pisano uoči neke političke promjene ili izbivanja rata, jer se navodi da će Micrajim (na hebrejskom Egipat) biti zatvoren, da neki bejovi izlaze, da se nalazi (vjerovatno nečija vojska) blizu, da će se kroz koji dan objaviti zabrana (vjerovatno zatvaranje granice) itd., itd. U tom času, vjerovatno uslijed neizvjesne političke situacije, cijene izvjesnoj robi i to onoj, koja se mnogo traži i mnogo troši, kao žita, kafe, pamuka su skupe, ili se ta roba ne može uopšte dobiti, ili samo po skupim cijenama. Takovi su bejovi pokupili svu kafu, a za neku drugu robu — vjerovatno pamuk — kupili su sve količine do najmanjih kancela. S obzirom na takvu situaciju i na opasan prevoz robe morem, lađa je slobodna i može se lako zakupiti, dok druga (luksuzna) roba kao razni načini, karanfili, klinčići, nadjezi itd. nemaju prode niti dobre cijene, odnosno prodaja je moguća samo na poček i to na 40 dana roka polovicu, a druga polovica preko 40 dana.

U pismenom saobraćaju između jednog Jevrejina trg. agenta i njegovog principala nejevrejina, zanimljiv je jezik sporazumijevanja, španjolski žargon — žudio — espanjol, i pismo raši, kojim se služe Sefardi između sebe, a taj jezik u onom vremenu, izgleda, poznaju široki trgovački krugovi. I pored te pretpostavke izgleda vrlo čudnovato da se u pismu navode mnoge hebrejske kratice i hebrejski izrazi kao: N e r o = Neka ga Bog poživi, A h a d a s o = nakon pozdrava, kod navoda datuma: A j o m 3 rahamim = Dana 3 trišria t. j. mjeseca pokore pred Rosasanom i Jom Kipurom, J o m h a m i š i = oznaka za peti dan u sedmici tj. za četvrtak, N o - A m o n = Aleksandrija i S. T. = sefaradi taor = čisti sefard itd., itd.

5) U drugom pismu na španjolskom žargonu jedan zet piše svoje starijem šuraku. Pismo je napisano u Sarajevu godine 46 po jevrejskom kalendaru. Dok smo u ranijem pismu imali tačnu oznaku dana i mjeseca ali bez godine, u ovom pismu imamo oznaku godine, bez dana i mjeseca. Godina je označena u desetici i jedinici, bez stotice, što bi moglo da bude da je pismo pisano (54)46 ili (55)46. Prema tome moglo bi biti staro 166 ili 266 godina, što bi odgovaralo 1686 ili 1786 god. po novom kalendaru. Po sadržaju ne bi se moglo zaključiti da bi bilo ranijeg datuma, jer se govori o pronalaženju stana od strane zeta šuraku u Sarajevu, a poznato je da su jednim dijelom Sefaradi iza izгона iz Španije pridolazili u ove krajeve i preko Dubrovnika, a to je bilo u XVI i XVII vijeku, a rjeđe docnije. Vrlo zanimljiv je način naslovljivanja adrese zetove šuraku na hebrejskom: A g r e v i r j a v i a r n a v o n v e n a a l a k e m o a r J e h i e l V i t a l e. j. = što bi trebalo da znači: Cijenjenom, uvaženom gospodinu (gazdi) K e m o a r = kratica za „Kevod Morenu Arav“ Jehielu Vitalu e. J. = neka ga Bog poživi — čuva!

Pismo počinje jednom lijepom kraticom na hebrejskom: inicijalima pojedinih riječi: A. D. Š. V. = A h a r e d e r i š a t š e l o m o

vetovato = ili „Pitajući prvo za Vaše dobro zdravlje.“ Kao i u ranijim pismima kadgod se spominje jevrejsko ime, neizostavno se navodi e.j. = ašem jišmereu = Neka ga Bog čuva! Kod adrese i imena grada Ragusa, stavlja se kratka j.a. (jot ajin) = „jezera eloim) = neka ga Bog pomaže“) itd., itd. Autor pisma u svojoj skromnosti završava pismo — vrlo ugladeno: Di Voestro Kunjado kuate Ermano-Mi meni acair = što znači Od Vašeg šuraka odnosno brata — u svojoj skromnosti Jakov Jizrael Montiljo, što nam ukazuje na otmeni, vrlo ugladeni način izražavanja poštovanja prema starijim osobama u porodici a naročito učenicim i uglednim ličnostima. Zanimljiv je navod u pismu, da se stan u Sarajevu može naći „nel kortižu“ što znači u Getu sarajevskom zvanom po Dr. M. Leviju Čifuthana (vidi „Die Sepharadim in Bosnien“ strana 85), te bi se iz tog podatka moglo zaključiti da pismo nije mlađe od 266 godina.

6) Najzanimljivije pismo na španjolskom žargonu, pisano je raši slovima. U stvari radi se o izvještaju nekog Moše Bonfila iz Dubrovnika, koji se nalazi u službi Dubrovačke republike kao dolmetč = tumač u mjestu Hanji u Turskoj. Pismo je datirano 7. aprila 1756 godine, što znači da je staro 196 godina. Mjesto Hanja — tada u Turskoj — prema prikupljenim podacima trebalo bi da odgovara današnjem gradu = Janjina u Grčkoj Makedoniji. Sam grad je neki važni trgovački centar, u kojem je bilo dosta Jevreja, mnogo uglednih i bogatih grčkih trgovaca a bio je pod turskom vlašću. Da je u Janjini postojala jevrejska kolonija, tvrdi i prof. J. Tadić na str. 138 svoje knjige i to još u vremenu cara Dušana. Da li se radi međutim o istome mjestu: Hanja na hebrejskom i Janjina na srpsko-hrvatskom jeziku, trebalo bi još provjeravati. Iz podataka u samome pismu i drugih okolnosti moglo bi se to zaključiti. Tako postojanje jakog grčkog trgovačkog živilja, turskih paša kao komandanata prije 200 godina, napomena o mjestu Galata, za koje znamo da se nalazi nedaleko Carigrada, a u koje je jedna ličnost iz pisma odbjegli, zatim janičarska policija i slično govore u prilog te pretpostavke.

Sadržina pisma je pola privatnog a pola službenog karaktera. Moše Bonfil — Jevrej iz Raguse — kako on sebe potpisuje — obraća se nekoj vrlo uglednoj ličnosti, a možda i samoj Vladi republike, jer se ne navode nikakva imena i prezimena, no anonimni atributi u samim suprelativima, kojim inače obiluje ovo pismo i naslovljuje: Lustrisimo, eccellentissimo, sinori, patron, colondissimo = Presvjetli, najugledniji — cospodo — gospodaru — visoko poštovani!

Jezik kojim se autor pisma služi u osnovi je španjolski žargon, ali toliko protkan italijanizmima i talijanskim oblicima, ponekad i hebrejskim, da se može zaključiti da je pismo pisala poluobrazovana osoba, koja je mogla služiti doduše kao tumač dubrovačkom vicekonzulu u mjestu Hanji za grčki, turski i španjolski jezik i mogla je biti i dobar poznavalac mjesnih prilika jer su Dubrovčani u tom

mjestu imali mnogo svojih interesa, ali je radi toga danas to pismo teško razumljivo, unatoč poznavanja romanskih jezika. Čitavo pismo napisano je bez tačke i stanke, jako sitnim raši slovima i jedino prelaženje na novu misao ili novi predmet, omogućavalo je da se unese donekle svjetla u redosljed misli.

Tenor pisma sastoji se u molbi tog Moše Bonfila — upućenoj kako mi predmijevamo — dubrovačkoj vladi da mu naknadi izdatke i trud učinjen za zaštitu ugleda i imena ranijeg dubrovačkog vicekonzula u Hanji — po imenu Francesca Zantia. Taj se Z a n t i ogriješio o mnogo čudorednih propisa, počinio mnogo nevaljalih radnji, stavio na zao glas svoje ime i ime pretstavnika Dubrovačke republike, te Moše Bonfil smatra, kao što mu je to i Zanti lično obećao, a to on u pismu moli, da mu se isplati naknada odnosno nagrada.

S obzirom da je izvještaj upućen službenom organu Republike, sa detaljnim podacima o njegovim prekršajima, o lošem glasu što ga prati, o intervencijama kod nadležnih turskih vlasti i komandanta itd., itd., pismo ima službeni karakter, te vjerujemo da je iz tog razloga moralo biti protokolisano u državnoj arhivi.

Ostaje još uvijek pitanje kako se Jevreji po službenim i privatnim poslovima kada se obraćaju na Jevreje ili na druge ugledne ličnosti, možda i na vladu Republike, služe španjolskim žargonom i raši-hebrejskim pismom — razumljivim donekle samo među Španjolicima. Treba pretpostaviti — s obzirom na vrlo mali broj pismenih ljudi u tom vremenu — da je i Jevrejin, pismen samo na svom španjolskom žargonu i rašiju, bio za službene kadrove dovoljno pismena ličnost i da su se ti organi morali vjerovatno služiti kod prevođenja pisama, drugim Jevrejima kao tumačima. To nam izgleda tim shvatljivije jer u zabačenim i udaljenim stranim državama i mjestima, a naročito u Turskoj, Egiptu i zemljama oko Sredozemnog Mora, nije bilo mnogo pismenih ljudi te je i Jevrejin sa poznavanjem španjolskog žargona i donekle talijanskog, mogao biti od koristi — vjerovatno pomoću tumača Jevrejina iz mjesta. Poznato je da su španjolski Jevreji svi pismeni od nazad mnogo vijekova — bar u svom žargonskom jeziku i raši pismu.

Sam sadržaj pisma iznosi potanko i redom nedjela ovog bivšeg vicekonzula Dubrovačke republike. Iznijećemo još nekoliko pojedinsti o odnosima, prilikama, običajima i načinu izražavanja iz tadašnjeg vremena.

Za devojke koje je zaveo Z a n t i — navodi se u pismu, da su ih turske vlasti—paše komandanti htjele prodati kao prostitutke, što ukazuje na propise ili običaje iz tog vremena u turskoj carevini, da djevojka koja ostane vanbračno bremenita — ima da se proda kao javna prostitutka. Taj se navod u pismu ponavlja dvaput — kod oba slučajaja zavoda i nije prema tome slučajnost.

Zanimljiv je uspjeh koji je postignut u oba slučajaja — podmićivanjem turskih organa — paša komandanata — novcem — da se

to ne bi desilo i potvrđuje se od starina poznata fama, da se je nekada kod turskih vlasti moglo sve postići mitom i novcem.

Nastojanje diskreditiranog vicekonzula Zantia da se oženi sa kojom od kćeri bogatih grčkih uglednih trgovaca iz mjesta radi dobivanja miraza i omogućenja da ostane u Turskoj (jer se valjda nije smio vratiti više u Dubrovnik) — propada, jer Grci ne daju svojih kćeri Francima, kako Grci nazivaju sve ostale Evropljane. Sklapanje brakova bilo je ograničeno na krug pripadnika iste narodnosti i vjere, a naročito se mnogo pazilo na klasnu pripadnost. Zantijevo nastojanje da zadobije ruku koje bogate Grkinje, osujećeno je i uslijed konzervativnog shvatanja bogatih krugova, da se bogate kćeri mogu udavati samo za bogate ženike. Tako se kao razlog za odbijanje navodi: „Na prošenje ne ide se praznih ruku, nego treba ponijeti 2 do 3 hiljade zlatnih groša i nakita, jer ta djevojka nije seljanka“. U jednom drugom slučaju bogati Grci odbijaju Zantia, „jer oni ne daju svojih kćeri da jedu kod njega travu, repu i tikvino lišće kao on, pošto mu je takova prošlost“ itd.

Posredovanje kod ženidbe je bilo i tada u modi u Hanji i posrednici imaju kod dobre mirazuše izgleda na veliku „samsariju“—nagradu, proviziju. Takva samsarija obećaje se i našem Jevrejinu Moše Bonfilu, i drugim Grcima i ženama-provodadžikama. U Hanji je živio pored dubrovačkog vicekonzula, sudaca arbitra i trgovačkih zastupnika, i ugledni, engleski konzul, sa kojim novi dubrovački vicekonzul Vjazo Morcovici održava korektne diplomatske odnose, te sve to potvrđuje da se u Hanji odvijao vrlo živ trgovački promet.

O jeziku kojim se autor pisma, Jevrejnin Moše Bonfil, u službi Dubrovačke republike služi, dato je dosta napomena ranije, a još se dodaje, da se kod svakog spomena riječi ekselencija — navodi dva puta riječ: „Vaša-Vaša“ ekselencija, htijući valjda na taj način izraziti dvostruko poštovanje. Da to nije slučajnost vidljivo je, jer se to ponavlja više puta u pismu.

Ono što je napomenuto u pogledu korišćenja hebrejskih izraza, kratica itd., u ranijim pismima važi u cijelosti i za ovo pismo. Tako pismo počinje: „Hanja-Bešem a šem.“ Kod navoda jevrejskih imena i prezimena slijedi neizostavno kratica „e. j. = ašem jišmeru = neka ga Bog čuva. Kod navoda o datumu koristi se hebrejski izraz: „A j o m = dne 7 aprila 1756, Hanja itd.

Tipični talijanski način izražavanja poštovanja i odanosti prozilazi iz već ranije citiranog dugog naslova u kojem nalazimo tri superlativa. To isto važi, ali u još jačoj mjeri, i za završetak pisma, koji je vrlo dugačak i počinje sa molbom Bogu da uzdrži život i zdravlje u najboljem stepenu naslovniku pisma, a u izražavanju odanosti, poniznosti, obveznosti i servilnosti, korišteno je pet superlativa svaki na „issimo“, te se pismo završava sa „umilitissimo devotissimo, obligatissimo sjervo suo verdadero — Moše Bonfil de Ragusa“.

Zaključujući možemo reći da pronađena pisma nemaju veliku istorijsku vrijednost niti su velikog političkog značaja, ali su i pored toga radi svog interesantnog sadržaja, oblika, jezika i pisma vrlo zanimljiva i bogata folklornim materijalom za ispitivanje prilika i vremena u kojima su sačinjena.